

## ПОВІДОМЛЕННЯ

### 80-річчя української революції

А. О. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський),  
О. М. ЗАВАЛЬНЮК (Кам'янець-Подільський)

#### **Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) \***

З метою активізації науково-дослідної роботи професорсько-викладацького складу керівництво закладу надавало за бажанням можливість здійснити відрядження до наукових центрів України і за кордон, в ході яких професура не лише нагромаджувала необхідні матеріали для своїх досліджень, а й купувала для бібліотеки за університетські кошти необхідну літературу. Так, у вересні 1919 — липні 1920 рр. у таких відрядженнях побували професори В. І. Петр, М. Т. Герашенко, М. М. Хведорів, А. С. Малиновський, М. О. Столярів, П. М. Бучинський, П. В. Клименко, а також приват-доценти Л. Б. Б'ялковський, П. Г. Клепатський, М. А. Плевако, М. М. Васильківський, Й. Ф. Овсіюк, М. О. Драй-Хмара, І. А. Любарський, В. О. Геринович, С. Остапенко, О. А. Оленич, Х. М. Лебідь-Юрчик. Після повернення всі вони звітувалися перед факультетськими радами і правлінням університету про результати та витрати коштів. За неповними даними, ними було закуплено літератури майже на 1 млн крб. <sup>1</sup>

Студентська молодь брала приклад з професорів і створювала за їх зразком свою наукову організацію. З'явилися наукові гуртки — математичний, географічний, історико-економічний, гомілетичний, "Студія чистого християнства". Гуртки очолювали викладачі, які спрямовували роботу молодих науковців, доручали їм виступати з рефератами, готувати до друку в літографії курси лекцій викладачів, записані в аудиторіях. Гуртківці збирали наукові бібліотечки, допомагали відстаючим студентам, досліджували природні умови краю, працювали на метеостанції. У травні вони вирішили об'єднатись у єдине наукове товариство, дійсними членами якого стали лише ті студенти, які підготували чи опублікували наукову працю. Незабаром у студентському науковому товаристві налічувалося вже 7 секцій — математично-фізична, природознавча, дослідників природи, астрономічна, географічна, історико-економічна і богословська <sup>2</sup>.

Університет жив багатогранним громадсько-політичним життям. Тут діяли осередки українських партій — соціалістів-федералістів і есерів, проводилися зібрання, присвячені різним державно-політичним подіям <sup>3</sup>.

Велику активність виявляло студентство, об'єднане в ряд організацій — Раду студентських старост, Раду академічної громади, Раду студентської трудової артілі, Комітет студентів-емігрантів Наддніпрянської Укра-

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. жури. — 1999. - № 4.

їни, Товариство допомоги незаможним студентам. Найбільш масовою і дієвою була Рада студентських представників, яка представляла інтереси майже усієї університетської молоді. Рада структуризувалася через відділи: економічний, видавничий та культурно-освітній, який, у свою чергу, складався з гуртків - просвітнього, суспільних наук, драматично-концертного, бібліотечно-архівного, протиалкогольного і гуманітарного. Вона займалася "вибиванням" грошей на студентську їдальню, розподілом безплатних і дешевих обідів, влаштуванням студентського гуртожитку, ставила перед правлінням університету питання про призначення стипендій, різних фінансових допомог, звільнення від плати за право навчання, забезпечувала роботу студентської літографії, де друкувалися курси лекцій викладачів. Члени Ради збирали гроші для хворих студентів, розподіляли серед них одяг, продукти харчування, турбувалися про їх побутові умови, влаштовували літературно-музичні вечірки, в яких, крім студентів, брали участь викладачі і гості міста, займалися антиалкогольною пропагандою, збором матеріалів для університетського архіву тощо <sup>4</sup>.

Рада студентських представників дбала про виховання національної і соціальної свідомості, розвиток творчої активності молоді. Важливу роль у цій справі відіграв студентський літературно-науковий журнал "Нова думка" (вийшло три числа, причому перший і другий були здвоєні). На його сторінках студенти друкували не лише свої поетичні, прозово-літературні й наукові твори, рецензії на різні видання, інформацію про своє життя, а й виступали з критичними матеріалами про університетські порядки.

Національна й політична свідомість частини студентства, особливо представників Східної Галичини, була досить високою. Наприклад, у грудні 1918 р., заручившись підтримкою С. Петлюри, організували Кам'янецький студентський полк. Восени 1920 р. чимало їх воювали в складі Запорозької дивізії армії УНР, усвідомлюючи, що на фронті вони не лише захищають інтереси Української держави, а й створюють умови для роботи рідного університету <sup>5</sup>.

31 травня 1920 р. молодь заявила протест проти присутності озброєних польських жандармів на урочистій академії, присвяченій пам'яті І. Франка, вбачаючи у цьому порушення прав автономності університету, за яке на поляків "падає пляма сорому перед цілим культурним світом" <sup>6</sup>.

Ще раніше, коли польська військова влада у Кам'янці вирішила депортувати студентів-галичан за Збруч через те, що на урочистому відзначенні 106-х роковин від дня народження Т. Шевченка вони заспівали пісню "Не пора ляхам служити", в університеті було проведено студентське віче, яке засудило намір поляків і оцінило його як "культурне насильство над українською нацією" <sup>7</sup>.

Студенти виступили з різким протестом проти розпорядження єпископа Пимона, за яким українським священикам заборонялося правити Службу Божу українською мовою.

Молодь добре розуміла потребу захисту, збереження і розбудови Української держави. 2 травня 1920 р. її делегацію в складі 5 осіб прийняв головний отаман, що прибув до Кам'янця з короткочасним візитом. Він схвалив пропозицію про активну участь студентства у державному будівництві. Після цього було утворено мобілізаційну комісію, яка реєструвала бажуючих і направляла їх на роботу в різні міністерства <sup>8</sup>.

Наприкінці квітня - на початку травня 1920 р. загальні збори студентів обрали комісію, якій доручили скликати Всеукраїнський студентський конгрес. Він мав відбутись у жовтні 1920 р. у Києві. У відозві "До українського студентства на Україні і поза межами її" від 21 травня 1920 р. наголошувалося, зокрема, що "зміна соціальних відносин, нові форми державного життя (в Україні. — Авт.), постановня нових форм академічного життя

І нових академічних методів, — все це разом взяте поставило перед українським студентством необхідність перегляду всіх сторін студентської діяльності і, зокрема, академічного устрою". Саме ці питання і пропонувалось обміркувати на конгресі<sup>9</sup>.

30 березня 1919 р. в університеті зорганізувалася "Спілка служачих", до якої увійшли службовці канцелярії і бібліотеки (менше 50 осіб). Як зазначалось у "Статуті" організації, вона мала на меті захист громадянських прав, матеріальних і професійних інтересів своїх членів, турботу про їх розумовий та моральний розвиток, виховання у них почуття Громадянського обов'язку, любові до рідного краю. Спілка взяла у тимчасове користування університетську землю під городи, направляла в навколишні села обози для закупки за нижчими цінами сільськогосподарської продукції<sup>10</sup>. Після реєстрації організації в управлінні Подільського губернського комісаріату її управи, попередньо домовившись з управлінням університету, спілка брала участь у трудових відносинах, даючи свою згоду на прийняття чи звільнення службовців з роботи. "Бували випадки, що Управа Спілки відмовлялась від того, щоб дати опінію про кандидата, коли зовсім не знала його й не могла поручитись за нього, але бувало, що Управа Спілки була й проти прийняття якогось кандидата, маючи до того "докладні мотиви"<sup>11</sup>, — згадував голова цієї організації Ю. Гудзій.

Спілка видала один номер свого журналу "Наше життя", в якому розповідалося не лише про спілчанську, а й загалом університетську діяльність<sup>12</sup>.

Професорсько-викладацький склад був для студентів і жителів міста прикладом гуманності й благодійності. Чимало його представників увійшли до Подільської організації Українського Червоного Хреста, яку очолював І. І. Огієнко. У листопаді 1919 р. вони відрахували 5 відсотків своєї платні на потреби хворих і поранених козаків армії УНР. У госпіталі надійшло 3824 крб. У січні 1920 р. на ті ж цілі професори і приват-доценти зібрали 6049 крб. 67 коп.<sup>13</sup> Вони також брали участь у підписних листах, які розповсюджував в університеті гуманітарний гурток РСР, вносили на потреби незаможного студентства певні суми грошей.

Професура проводила значну культурно-освітню і педагогічну роботу як серед жителів міста, так і краю. Разом з членами Подільської "Просвіти" викладачі університету і вчителі середніх шкіл восени 1918 р. відкрили у вузі 4-річну вечірню платну гімназію для дорослих з правами для учнів, її очолив І. І. Огієнко. Заклад давав бажаним (передусім урядовцям і вільним слухачам університету) можливість, "не покидаючи служби, поповнити свою освіту, здобути матуру... Вступаючи до старших класів, хто за рік, хто за два міг здати іспити на атестат зрілості"<sup>14</sup>. У березні 1920 р. у гімназії налічувалось 150 учнів<sup>15</sup>.

Національно-патріотичне виховання у закладі проводилося не лише в ході навчального процесу, а й через позанавчальні заходи. У 1919—1920 рр. тут проводилося свято Т. Шевченка. Два дні — 9 і 10 березня — оголошувалися вихідними, в ході яких здійснювалася урочиста панахида, читалися доповіді про світогляд і діяльність Великого Кобзаря, виступав студентський хор. З липня 1920 р. заклад урочисто відзначив четверті роковини смерті І. Франка. Колектив вшанував пам'ять українського критика і публіциста М. Євшана. На урочистому зібранні лунали доповіді, виступали симфонічний оркестр і художня самодіяльність. Було вшановано пам'ять одного з професорів університету — К. В. Широцького, який передчасно пішов із життя<sup>16</sup>.

Особливою атмосферою виділялися свята, присвячені першій та другій річницям університету. Стужилися церковні молебні, виступав університетський хор. У 1919 р. на цей захід прибула Директорія на чолі з

С. Петлюрою, члени уряду. У виступі прем'єр-міністра І. Мазепи підкреслювалося, що "це свято дороге... для цілої України, для всіх тих, кому дороге існування нашої демократичної республіки, хто захищає добробут України", адже "університет є осередком найвищої національної культури, її надійна фортеця" <sup>17</sup>.

На початку лютого 1919 р. при університеті розпочали роботу курси для підготовки вчителів вищих початкових шкіл. У серпні відкрилися курси української мови для вчителів-нсукраїнців. А в листопаді Рада професорів дала згоду про відкриття Міністерством освіти однорічних педагогічних курсів для вчителів середніх шкіл <sup>10</sup>.

8 липня 1919 р. в університеті розпочали роботу 10-денні курси по підготовці 50 волосних інструкторів для Кам'янецького, Ушицького і Проскурівського повітів <sup>19</sup>.

У жовтні було відкрито українознавчі курси для православного духовництва Кам'янця. 2 червня 1920 р. на базі богословського факультету розпочали роботу 3-місячні пастирські курси (60 осіб) з метою підготовки українських парафіяльних священників та дияконів <sup>2b</sup>.

Значна увага у лекційній пропаганді приділялася козакам армії УНР та місцевим робітникам і ремісникам. Наприкінці червня їм були прочитані безплатні лекції з історії України, історії української літератури, української народної нації, з економічних питань, сучасного становища політичних партій в Україні, української мови, історії українського літературного процесу та слов'янознавства. За свідченням очевидців, "лекції робітникам і козакам відвідує сила народу і буває, що велика університетська аудиторія ледве вміщає всіх слухачів" <sup>21</sup>. 10 серпня розпочалися ще одні курси — для урядовців, старшин і козаків Окремого корпусу кордонної охорони, на яких з лекціями виступали професор В. О. Біднов, приват-доценти П. Г. Клепатський і В. О. Геринович. У вересні на прохання культурно-освітньої управи Головного управління Генерального штабу армії УНР з лекціями перед військовими виступили приват-доцент О. Полянський, В. Чехівський, С. Козицький. Наступного місяця викладачі запропонували три лекції з історії українських січових стрільців <sup>22</sup>.

Після виходу в світ книги В. Винниченка "Відродження нації" приват-доцент М. О. Драй-Хмара виступив перед викладачами, студентами і представниками громадськості з її аналізом <sup>22a</sup>.

Зверталася увага на необхідність посилення релігійної пропаганди. Викладачі-богослови під час великого посту 1920 р. виступили перед православним населенням Кам'янця з лекціями церковно-історичного та філософсько-морального змісту, три з них були присвячені українській автокефальній православній церкві. Студенти богословського факультету, за дорученням Ради професорів, виступили в багатьох церквах Подільської єпархії з проповідями українською мовою <sup>23</sup>.

Діяльність Кам'янецького університету, про яку йшлося вище, припала на час, коли влада в місті і регіоні належала українським патріотичним силам. Однак вже в середині квітня 1919р. вона змінилася. Після приходу червоного війська її перебрав ревком. Доки проводилися каральні й експропріаційні заходи щодо місцевого населення, університет певний час залишався поза увагою ревкомівців. Першим радянським заходом у закладі стала заміна печатки. Наприкінці квітня відбулося ще одне нововведення — рішенням відділу народної освіти ревкому заборонялася діяльність богословського факультету. Рада університету (орган, що прийшов на зміну Раді професорів і правлінню) на своєму засіданні від 30 квітня 1919 р. змушена була ухвалити аналогічну постанову. Лише після повернення влади УНР опальний факультет знову відновив свою роботу. Це сталося 11 червня 1919 р. <sup>24</sup>

На цьому неприємності для університету не закінчилися. Вже на початку травня в приміщенні закладу вчинили обшук і вилучили папір, який влада використала для друку своїх наказів, розпоряджень і відозв. П. М. Бучинський, який на час відсутності І. І. Огієнка, що перебував у Східній Галичині, виконував обов'язки ректора, 9 травня надіслав наркомуну освіти В. Затонському телеграму такого змісту: "Прошу видати розпорядження місцевій владі аби вона не реквізувала університетський папір, потрібний для друкування книжок і лекцій"<sup>25</sup>.

З непрямих джерел відомо, що нарком відгукнувся на це прохання і "гарантував повну незайманість університетського майна і невтручання у видавничу роботу". Однак гарантії В. Затонського виявилися нетривалими. Коли на початку червня за Кам'янець спалахнули кровопролитні бої між військами УСРР і УНР, а ревком готувався залишити місто, видавничий відділ виконкому реквізував університетську друкарню і разом з нею 1300 пудів паперу. 2 червня новому комісарові народної освіти було направлено термінову телеграму з проханням "скасувати реквізиції (і) дати змогу університету проводити педагогічну (і) наукову роботу"<sup>26</sup>. Однак відповідь з Києва не надійшла.

Наприкінці травня під реквізицію попав будинок університету, який мали намір використати під канцелярію Бессарабського полку. Відтепер виникла загроза припинення функціонування й інших факультетів. З протестом проти цього виступило організоване студентство, яке, зрозумівши можливі наслідки цього заходу, направило ревкому свою декларацію, і взяло під свій захист університет. Зрештою, демарш виявився вчасним, заклад продовжив свою роботу. Проте виступ студентів не залишився не поміченим з боку "караючого меча революції". Університетську молодь неодноразово заарештовували по підозрінню в антибільшовицькій агітації, в зносінах з гайдамаками і т. п. У відповідь на це студенти взяли за зброю. Частина з них приєдналася до наступаючого українського війська, інша забезпечила патрулювання, підтримуючи порядок і спокій. Два студенти — Гаращенко і Приходько, а також асистент М. Любичанківський полягли в бою з більшовиками<sup>27</sup>.

Університетську професуру ревкомівці сприймали як "контрреволюційний елемент". То ж не дивно, що найбільш непокірних викладачів карали за вимогами "революційного часу". 2 червня в помешканні декана богословського факультету, професора В. О. Біднова було зроблено обшук, під час якого вилучили гроші, ділові папери, а також печатку Правобережної філії Катеринославського українського видавництва. Після цього його, як і декана історико-філологічного факультету приват-доцента Л. Т. Білецького, було заарештовано і кинуто до місцевої тюрми<sup>28</sup>. Звільнення настало після того, як містом оволоділи українські війська.

Працівники університету (управлінці, техпрацівники), члени Спілки служачих 11 травня поставили вимогу, щоб їх представники увійшли до керівних органів закладу з правом вирішального голосу в усіх питаннях, крім навчальних, їх приклад наслідувала і Рада студентських представників. Обидві заяви були задоволені у другій половині місяця<sup>29</sup>.

Революційні настрої, що поширювалися в місті, проникали в свідомість частини студентів, які вирішили дати бій "старорежимним порядкам" і зруйнувати свою бурсу. Щоправда, з поверненням університету до нормальної праці "революційна лівизна" поступилася місцем тверезому мисленню, і студентство визнало потребу приміщення для себе. На його прохання Подільська губернська народна управа виділила під бурсу будинок на Лікарняній площі, де раніше розміщувався дитячий притулок<sup>30</sup>.

Якщо взаємини між ревкомом і університетом в період з 15 квітня по 5 червня 1919р. можна умовно назвати як переважно "мирне співіснуван-

ня", то наступний, що припадає з 11 липня до середини вересня 1920 р., слід вважати першим серйозним наступом правлячого режиму на український університет з метою його ліквідації. Вже 20 липня 1920 р. відбулося засідання Ради університету, на якому заступник ректора, проректор і секретар ліквідованої у спішному порядку Ради професорів вимушено зрелися своїх посад<sup>31</sup>. 23 липня рішенням ревкому в університеті створювалася посада комісара, офіційного представника влади у навчальному закладі, її посів студент природничого відділення фізико-математичного факультету А. Волянський, колишній голова РСР. 28 липня він видав свій перший наказ, згідно з яким правління університету перетворювалось у Господарчу раду, до якої увійшли: голова Ради університету, його заступник, декани фізико-математичного, історико-філологічного та сільськогосподарського факультетів, представники від студентства і службовці. Рада університету (склад попередній) тимчасово зберігалася. Всі протоколи Господарчої ради набирали сили після затвердження комісаром. З 11 липня знову закривався богословський факультет. А історико-філологічний і правничий зливалися в один ~ факультет соціальних наук<sup>32</sup>.

Комісара зобов'язали провести перебудову управління вузом відповідно до постанови № 8 Державної комісії у справах вищої школи, копію якої було отримано 10 серпня 1920 р.<sup>33</sup> Цей об'ємний документ передбачав ліквідацію попередніх керівних органів університету і створення нових, з якісно новими функціями. Ними ставали Науково-шкільна, Наукова та Просвітня Ради, а також Господарчий комітет. Управління навчальним закладом повністю зосереджувалося в руках комісара. Його обов'язками були: затвердження інструкцій і наказів, а також прийняття постанов у справах, що стосувалися вузівського життя; контроль за виконанням декретів і розпоряджень наркома освіти УСРР; розгляд і затвердження річного звіту про наукову, навчальну й освітню діяльність вузу; вирішення питань, пропонуєваних університетськими радами, Господарчим комітетом або членами рад; придбання й використання будинків, приміщень і земельних ділянок; затвердження проекту загального кошторису видатків і доходів закладу; розгляд і затвердження пропозицій різних рад щодо штатів та зарплатні; розв'язання усіх питань, пов'язаних з організацією вузу<sup>34</sup>.

Слід зазначити, що того ж дня (28 липня) комісар видав свій наказ № 4, яким зобов'язував голову Ради університету товариша М. М. Хведорова організувати протягом 4-х днів Наукову раду університету, його заступника Л. Т. Білецького — Просвітню раду, голову факультетських рад — протягом 3-х днів реорганізувати ці ради (вибрати президії, наділені виконавчими функціями), а також надіслати представників до Науково-шкільної ради та Господарчого комітету. негайно мала бути сформована Господарча рада, термін повноважень якої поширювався на 3 роки. До неї входили по 2 особи від усіх університетських і факультетських рад, а також Господарчого комітету. Половину членів становили представники від Спілки служачих. Сюди автоматично входили комісар університету, а також з правом дорадчого голосу запрошений спеціаліст<sup>35</sup>.

13 і 14 серпня 1920 р. відбулися вибори Наукової і Просвітньої рад. А 16 серпня А. Волянський розпустив дві Ради університету і Господарчу (у попередньому складі), ліквідувавши при цьому посади голови та його заступника в Раді університету<sup>36</sup>.

Для забезпечення безперебійної роботи університету ревком, дотримуючись вимог декрету Раднаркому УСРР, видав йому охоронного листа, за яким "всякі реквізиції та займання будинків... рішуче забороняється". У серпні університет отримав ще два таких листи - від повітового земельного відділу при ревкомі та раднаргосиу<sup>37</sup>.

Однак, незважаючи на всі ці документи, реквізиції університетського майна здійснювалися. Як свідчили у грудні 1920 р. декан сільськогосподарського факультету М. Т. Геращенко і комісар університету Д. Мізін, влітку із земельного господарства закладу різні радянські органи взяли продукції на суму майже 1 млн крб.<sup>35</sup>

У вересні знову постало питання про вилучення університетського паперу (50 пудів), який зберігався для видавничих цілей. Щоб запобігти черговій несправедливості, керівництво закладу змушене було апелювати до Раднаркому УСРР. У той же час комісар розпорядився закрити обидві університетські церкви, а одну з них запропонував використати під музей, з яким мав злитися кабінет мистецтв<sup>39</sup>.

Наприкінці липня було оголошено прийом до університету. На відміну від попередніх правил, тепер від 17-річних громадян і старших атестатів та посвідчень про середню освіту не вимагали. Проте встановлювався мінімум знань, який щонайменше відповідав обсягу вищої початкової школи для кожного факультету. На навчання приймалися у першу чергу діти трудящих, членів КП(б)У і соціалістичних партій, які були на платформі радянської влади і до вступу пропрацювали у радянських профспілках не менше 4 місяців та у відповідних парторганізаціях — не менше 6 місяців. До зарахування дійсними студентами всі слухачі вважалися кандидатами. Склавши перед спеціальною комісією, до якої входили порівну викладачі і представники від "революційного студентства", колоквиум в обсязі, встановленим тим чи іншим факультетом, кандидат зараховувався у дійсні студенти. На основі правил до університету було зараховано 539 осіб, 85 відсотків яких становили євреї<sup>40</sup>.

Викладачі і співробітники змушені були засвоювати нові реалії вузівського життя, серед яких найбільш несподіваними виявилися комуністичні суботники. Два з них відбулися, наприклад, 31 липня (брали участь 40 чол.) і 7 серпня (41 чол.). Детальніше про них розповідає Ю. Гудзій: "...Доводилось чистити різні забруднені помешкання якихось інституцій на місті, розчищати залізничний тор на двірці, упорядкувати якийсь плац, де було все нагромаджено в купу: і дріт, і якісь бочки, і кола, і різний військовий інвентар; тут ми мусіли з місця на місце переносити той чи той предмет, щоб потім знов віднести туди, звідкіль його взято... Мусіли ми ходити на ті роботи й вертатись завжди у "військового шику" ... Відмовлення від цих "суботників" грозило репресіями..."<sup>41</sup>.

Студентів поки що залучали до інших справ, зокрема до ліквідації неписьменності дорослого населення. Цим займалося Грамчека. Його уповноважений Марчуков викликав на 19 серпня 12 студентів - "культурників", яким належало попрацювати за призначенням. На той випадок, якщо хтось з них не захоче прибути за розпорядженням, уповноважений попереджував, що віддасть їх "під суд революційного трибуналу" як злісних дезертирів, що "понесуть кару за законами військового часу"<sup>42</sup>.

З вересня 1920 р. стало "чорним" днем для університету. Нарком освіти В. П. Затонський надіслав в усі освітні установи України телеграму такого вбивчого змісту: "Слід звернути увагу на Кам'янецький державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні у петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає (? - Авт.). Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівиці і поповичі (? — Авт.). В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладає там фінансове право (? - Авт.). Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компрометує радвладу"<sup>43</sup>. Це був, по суті, ма-

ніфест влади, спрямований на розгром небажаного їй університету. Але у той момент реалізувати це ганебне завдання не вдалося — не вистачило часу: в середині вересня ревком вимушено залишив Кам'янець, оскільки червоні війська, що воювали на польському фронті, спішно відступали з-за Збруча під натиском польських і українських дивізій. 16 вересня 1920 р. комісар, він же уповноважений вузу (відділу учбових закладів. — Авт.), змушений був терміново відбути у "відпустку"<sup>43а</sup>.

Вже 19 вересня розпочався процес "дерадянізації" закладу: Рада університету відмінила назву "кандидат у студенти" і запропонувала студентам, яких прийняла на навчання без документів про освіту, негайно представити їх. Також було вирішено зарахувати осіб із середньою освітою у дійсні студенти, а бажаючих випускників вищих початкових шкіл — вільними слухачами з обов'язковим проходженням підготовчих курсів. Першокурсників і абітурієнтів зобов'язали, як це було раніше, скласти іспит з української мови. До 9 листопада його витримали лише 238 осіб, які перед цим подали необхідні документи<sup>44</sup>.

Через 10 днів відновили роботу традиційні університетські органи — Рада професорів, Правління університету і деканати всіх п'яти (!) факультетів, у тому складі, який був визначений ще до приходу радянської влади<sup>45</sup>.

16 листопада 1920 р. червоні війська знову вступили до Кам'янця<sup>46</sup>.

7 грудня в університеті почав господарювати комісар Д. Мізін, який уже 10 грудня ліквідував посади ректора і проректора. 20 січня 1921 р. його замінив С. Брезін, а через 5 днів посаду повернув собі А. Волянський. Наприкінці місяця на основі старих навчальних планів (виняток становив факультет соціальних наук) фінішував осінній семестр 1920—1921 навчального року. До наступного півріччя студентів готували до більш якісної і відповідальної навчальної праці. В основу цієї роботи поклали декрет Радкаркому УСРР від 14 грудня 1920 р. "Про учбово-трудова мобілізацію студентів Академії інститутів теоретичних знань і інститутів народного господарства", який гласив: "1. Поставити заняття студентів старших курсів Академії і інститутів народного господарства в умови навчально-трудової повинності. 2. Мобілізувати на такі заняття студентів 3—4 курсів. 3. Зобов'язати мобілізованих виконати учбові плани в такі строки: випускних курсів — до 1.03.1921 р., останніх — до 1.10.1921 р. Причому термінове виконання завдань досягти інтенсифікацією і покращанням методів роботи. 4. Розповсюдити на студентів правила учбово-трудової дисципліни, контроль над нею і відповідальність за порушення її здійснювати в порядку студентів мілітаризованих вузів. 5. Взяти студентів, що переходять до посиленних занять, на натуральне і грошове утримання держави, поклавши на органи Наркомпроду постачання їх по тиловій червоноармійській нормі, а на Наркомос — видачу грошового забезпечення в розмірі 6400 крб. на місяць"<sup>47</sup>.

Однак вже з весни 1921 р. і студенти, і викладачі змушені були виконувати й фізичну роботу: першим належало щотижня відпрацювати від 9 до 18 годин у літній період і від 6 до 12 — у зимовий (в запезності від триместру навчання), другим — відповідно — 8 і 6 годин<sup>48</sup>.

9 січня 1921 р. Науково-шкільна рада, керуючись розпорядженням вузу за № 276 від 31 серпня 1920 р. про перетворення Кам'янецького університету в Академію теоретичних знань у складі двох інститутів — соціальних та фізико-математичних наук, ухвалила переформувати заклад в Інститут теоретичних наук (Ітен) з подальшим розвитком його фахів у дворічній академії. Було визнано за доцільне залишити в складі Ітену Інститут сільськогосподарських наук (спільність наукових сил, засобів та господарських інтересів), виробивши з цією метою окремий статут<sup>49</sup>.



Вся система викладання в об'єднаному Ітені поділялася на 3 концентри: перший — охоплював перших три триместри, в ході яких робилася основна підготовка, обов'язкова для студентів усіх трьох інститутів, що запроваджувалася з 1 січня 1921 р. для студентів-новачків (слухачі попередніх прийомів завершували освіту на базі І концентру із зарахуванням раніше вивчених дисциплін); другий — охоплював 6 (для Інституту сільськогосподарських наук — 9) триместрів і призначався для спеціалізації в рамках кожного інституту, що мав свої секції і відділи. У 4-му триместрі Ітену, в тому числі кожного інституту, проводилося спільне навчання за спорідненими секціями, а у 5—9-му - відбувалася спеціалізація у секціях і відділах; третій — становили теоретичні Академії відповідного фаху.

Керівництво діяльністю Ітену зосереджувалось у 4-х радах: науковій, науково-шкільній, культурно-просвітній та господарчій. У галузевих інститутах органами управління ставали їх Ради<sup>50</sup>.

Становище наступника університету було досить складним. Вже у лютому 1921 р. А. Волянський доповідав наркомові освіти, що "Ітен матеріально зовсім не забезпечений. Служачі незадоволені, утримання немає з грудня. Праця проводиться в неопалених помешканнях" і просив відкрити для потреб вузу кредит в розмірі 10 млн крб.<sup>51</sup>

З тим, щоб остаточно покінчити з університетом, ліквідувати видимі сліди його існування, було проведено ряд відповідних заходів. Так, 27 грудня 1920 р. комісар звільнив з роботи 13 викладачів і співробітників університету, які 16 листопада разом з державними установами та відступаючими війська УНР покинули Кам'янець<sup>52</sup>.

На початку січня 1921 р. квартиру І. І. Огієнка було поділено (вперше це сталося у серпні 1920 р.): одну кімнату виділили під семінар з вищої математики, дві інші дісталися секретареві Ради університету Д. Мізіну<sup>53</sup>.

2 лютого уповноважений вузу А. Волянський видав наказ № 12, за яким "всі книги професорів-втікачів... повинні бути вилучені і введені до каталогів університетської фундаментальної бібліотеки"<sup>54</sup>.

Незважаючи на рішення Науково-шкільної ради від 9 січня 1921 р., назва "Кам'янець-Подільський університет" продовжувала вживатися. Тому та ж Рада 2 лютого категорично ухвалює: "З огляду на те, що б(увший) Кам.-Под. ун-т реорганізовано, прийняти назву Кам'янець-Подільський Ітен"<sup>55</sup>. Нова назва приживалася повільно не лише серед працівників закладу, а й столичних чиновників.

Таким чином, дітище українського національного відродження - Кам'янець-Подільський державний український університет, який відповідав духові і потребам молоді незалежної Української держави, став можливим завдяки величезній праці подільської та столичної інтелігенції, старанням великого ентузіаста, відданого українській ідеї професора, першого його ректора І. І. Огієнка.

Заклад поступово зростає, закликаючи на свої 5 факультетів патріотично настроєних викладачів-науковців, молодь різних національностей з ряду регіонів, у тому числі Буковини, Галичини і Волині.

Збагачувалася його матеріальна база. Гордістю вузу стала фундаментальна бібліотека, створена зусиллями керівництва, професорсько-викладацького складу, освітніх закладів і широкої громадськості. Навчальний процес забезпечували понад 50 професорів, приват-доцентів, лекторів і асистентів, більшість з яких, незважаючи на велику матеріальну скруту, усвідомлювали потребу своєї праці для майбутнього України, дбали про підготовку високоосвічених кадрів. Студентство, що представляло в основному українські незаможні верстви, змушене було поєднувати навчальну працю із заробітками, демонструючи тим самим непохитне бажання здобути вищу освіту. Його громадсько-політична активність засвідчувала, що

енергія і творчість молодих, попри політичну незрілість, спрямована передусім на підтримку і захист української державності.

За більш як два роки свого існування університет став надійним культурно-просвітнім осередком, поширював серед населення і війська різноманітні наукові знання, дбав про підготовку і перепідготовку вчителів, священників, різних церковних чинів, інструкторів, виховував студентів у дусі українського патріотизму, любові до рідного краю.

З встановленням радянської влади заклад виявився чужим і непотрібним для неї. Ще в серпні 1920 р. нарком освіти Гринько вказував, що це "єдиний осередок вищої української освіти на території УСРР" і обіцяв йому підтримку за умови, що той "буде ґрунтуватися на підвалинах комуністичної ідеології"<sup>56</sup>. Послідовно було спочатку деформовано, а згодом і знищено основи, які забезпечували самотність, привабливість і національний характер вузу, що мав намір піднятися з часом до рівня європейського.

<sup>1</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 134, арк. 155; спр. 137, арк. 78 (зв.), 83, 88 (зв.), 95, 102 (зв.). 104, ! 13, 120; оп. 2, спр. 183, арк. 18; спр. 141, арк. 2; оп. 1, спр. 3, арк. 27; спр. 101, арк. 118; спр. 133, арк. 13, 21 (зв.); спр. 134, арк. 66, 137, 3, 93, 155 зв., 172 (Підрахунки автора).

<sup>2</sup> Там же. ф. Р. 302, оп. 1, спр. 49, арк. 36 зв.; ф. Р. 582, оп. 1, спр. 132, арк. 17; Наш шлях. - 1920. - 9 березня, 17 квітня, 8 травня; Подольський край. - 1920. - 22 октябрю.

<sup>3</sup> Життя Поділля (Кам'янець-Подільський). - 1918. - 29 грудня; Трудова громада. - 1919. - 23 жовтня; Див.: Громада (Кам'янець-Подільський). - 1919. - 6 червня; Подольський край. - 1919. - 17 лютого; Нова думка. - 1920. - Ч. III. - С. 37; Трудовий шлях. - 1919. - 29 червня.

<sup>4</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 70, арк. 4; спр. 80, арк. 11; спр. 134, арк. 126 зв.; Україна. - 1919. - 28 жовтня; Трудова громада. - 1919. - 30 листопада; Наш шлях. - 1919. - 17 грудня; Нова думка. - 1920. - Ч. I-П. - С. 63, 64; Ч. III. - С. 3, 38, 39.

<sup>5</sup> Життя Поділля. - 1918. - 26 грудня; Слово. - 1920. - 2 листопада.

<sup>6</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 132, арк. 1 зв.

<sup>7</sup> Нова думка. - 1920. - Ч. III. - С. 37.

<sup>8</sup> Наш шлях. - 1920. - 2 берез.; КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 69, арк. 1; спр. 79, арк. 2; Новий шлях. - 1920. - 6, 8 трав.

<sup>9</sup> Нова думка. - 1920. - Ч. III. - С. 41.

<sup>10</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 121, арк. 3; спр. 4, арк. 23; Наш шлях. - 1919. - 20 черв.

<sup>11</sup> Г у д з і й Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету: Спомини лікарського помічника й скарбника університету. 1918-1920 // Наша культура (Варшава). - 1936. - Кн. 4(13). - С. 232.

<sup>12</sup> Див.: Наше життя. - 1920. - № 1.

<sup>13</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 137, арк. 18 зв.; Наш шлях. - 1920. - 30 січ., 14 лют.

<sup>14</sup> Пашенко О. Назв, праця. - С. 676.

<sup>15</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 111, арк. 3 зв.

<sup>16</sup> Там же, спр. 3, арк. 59; Наш шлях. - 1920. - 5, 9 берез.; Наш шлях. - 1920. - 2 лип., 8 лют.; Трудова громада. - 1919. - 21 верес.

<sup>17</sup> Україна. - 1919. - 23 жовт.

<sup>18</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 93, арк. 3-3 зв.; Трудова громада. - 1919. - 19 серп., 13 листоп.; КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 16, арк. 155.

<sup>19</sup> Подольський край. - 1919. - 17 лютого; Трудова громада. - 1919. - 17 лип.; Вісник Української Народної Республіки. - 1919. - 16 лип.

<sup>20</sup> Трудова громада. - 1919. - 8 жовт.; Наш шлях. - 1920. - 16, 30 трав., 3 черв.

<sup>21</sup> Подольський край. - 1919. - 28 лютого; Визволення (Кам'янець-Подільський). - 1919. - 29 черв.

<sup>22</sup> Трудова громада. - 1919. - 14 серп., 9 верес.; Україна. - 1919. - 21 жовт.

<sup>22a</sup> Новий шлях. - 1920. - 11 квіт.

<sup>23</sup> Наш шлях. - 1920. - 26 лют.; КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 39а, арк. 10.

<sup>24</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 41, арк. 30.

<sup>25</sup> Там же, спр. 21, арк. 3, 13.

<sup>26</sup> Там же.

<sup>27</sup> Трудовий шлях. - 1919. - 27 черв.; Україна. - 1919. - 23 жовт.

<sup>28</sup> Трудовий шлях. - 1919. - 27 черв.; Новий шлях. - 1919. - 11 черв.

<sup>29</sup> Г е р и н о в и ч В. Назв, праця. - С. 11.

<sup>30</sup> КПКДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 69, арк. 52.

<sup>31</sup> Там же, спр. 33, арк. 14.

<sup>32</sup> Там же, спр. 37, арк. 2; спр. 137, арк. 139.

- <sup>33</sup> Там же, спр. 33, арк. 31.  
<sup>34</sup> Там же.  
<sup>35</sup> Там же, арк. 29, 30.  
<sup>36</sup> Там же, арк. 16, 17, 35.  
<sup>37</sup> Там же, спр. 108, арк. 63.  
<sup>38</sup> Там же, спр. 36, арк. 34.  
<sup>39</sup> Там же. ф. Р. 302, оп. 1, спр. 1, арк. 5; ф. Р. 582, оп. 1, спр. 114, арк. 114.  
<sup>40</sup> Там же, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 108, арк. 93; спр. 33, арк. 32; ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 71.  
<sup>41</sup> Г е р и н о в и ч В. Назв, праця. - С. 14; Г у д з і й Ю. Назв, праця. - С. 294.  
<sup>42</sup> Більшовик (Кам'янець-Подільський). - 1920. - 19 серп.  
<sup>43</sup> Цит. за: Т и м о ш и к М. Голгофа Івана Огієнка. - К., 1997. - С. 46-47.  
<sup>44</sup> К.ПМДА. ф. Р. 582, оп. 1, спр. 1, арк. 39; ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 71 зв.  
<sup>45</sup> Там же, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 26, арк. 18.  
<sup>46</sup> Там же, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 3, арк. 16.  
<sup>47</sup> Там же, арк. 31.  
<sup>48</sup> Там же, спр. 10, арк. 2; спр. 60, арк. 5-5 зв.  
<sup>49</sup> Там же, арк. 2 зв.  
<sup>50</sup> Там же, спр. 3, арк. 6 зв.  
<sup>51</sup> Там же. ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 56; ф. Р. 582, оп. 1, спр. 40, арк. 1, 20, 22, 30.  
<sup>52</sup> Там же, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 119, арк. 113.  
<sup>53</sup> Там же, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 35; спр. 3, арк. 20.  
<sup>54</sup> Там же, спр. 60, арк. 18.  
<sup>55</sup> Там же, спр. 3, арк. 13.  
<sup>56</sup> Там же, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 3, арк. 6 зв.